ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Р.Б. Прилуцький
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Категорія юридичної особи є однією з самих проблемних у цивілістичній науці, а проблема сутності юридичної особи є однією з фундаментальних і, можна сказати, «вічних» проблем цивільного права. З моменту появи в майновому обороті цієї найважливішої групи суб'єктів цивільного права й дотепер теоретичні спори по цій проблематиці не вщухають, а загальновизнаного підходу до її розкриття так і не вироблено. Майже кожний учений з відомим іменем розробив власну теорію юридичних осіб. Тим часом вичерпної відповіді на запитання, що таке юридична особа, поки що не знайдено [1, с. 8, 17].

Категорія юридичної особи нині не є надбанням виключно цивільного права. Вона активно використовується в господарському праві й законодавстві для визначення правосуб'єктності та організаційних форм суб'єктів господарювання – господарських організацій, що не перестає бути приводом для тривалих дискусій про співвідношення цих категорій, доцільність існування таких форм суб'єктів господарювання як підприємство, колективне підприємство, комерційних і некомерційних підприємств, об'єднання підприємств, про правову природу корпоративних підприємств тощо. Все це вимагає активних і комплексних наукових досліджень юридичної особи, у тому числі її природи з позицій потреб розбудови сучасної правової системи країни.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Слід визнати, що в Україні комплексні дослідження юридичних осіб майже відсутні. Переважають роботи, пов'язані здебільшого з дослідженням окремих організаційно-правових форм юридичних осіб і суб'єктів господарювання, особливо корпоративних. Серед них можна виділити праці таких вчених, як: С.В. Артеменко, В.І. Борисова, В.А. Васильєва, О.М. Вінник, Н.С. Глусь, С.М. Грудницька, В.О. Джуринський, О.Р. Кібенко, К.О. Кочергіна, В.М. Кравчук, І.М Кучеренко, В.В. Луць, О.М. Переверзєв, В.В. Рябота, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.С. Щербина та ін.

Разом з тим, не можна не відзначити активності досліджень вчень про юридичні особи російської правової науки. Значний вплив на нашу науку в цьому напрямку мають роботи російських вчених.

© Р.Б. Прилуцький, 2013

Мета дослідження полягає у тому, щоб розглянути основні теорії щодо поняття та правової природи юридичної особи й оцінити їхнє значення для вибору сучасних підходів до формування і розвитку законодавства про юридичні особи і суб'єктів господарювання.

Основні результати дослідження. У науці цивільного права дотепер дискусійним залишається питання про період появи юридичної особи як суб'єкта права. У літературі виділяються дві основні позиції. Одні автори заперечують яке-небудь існування юридичних осіб у римському приватному праві, другі – визнають факт появи конструкції юридичної особи саме в період розквіту римського приватного права. Можливо, як зазначає О.О. Сєрова, єдино вірним є констатація факту відсутності терміну «юридична особа» у римському праві й принципова зміна сучасного підходу до визначення суб'єктів (учасників) цивільного обороту. «У римському праві такого терміну не було. Поняття «юридична особа» виникло, очевидно, у німецькій літературі в першій половині XIX ст. й потім увійшло до законодавства» [2, с. 8][1].

На думку Н. В. Козлової, інститут юридичної особи як сукупність правових норм, що регулюють процес виникнення, функціонування й припинення юридичних осіб, сформувався в західноєвропейському праві у другій половині XIX ст. Становлення й розвиток цього інституту відбувалися під впливом почасти римського права, почасти християнської теології, а пізніше – німецької класичної філософії, з врахуванням об'єктивно складної економічної й політичної ситуації.

Загальновизнано, пише вона, що юридична особа є суб'єктом права, як і особа фізична. Проте, чи можна стверджувати, що юридична особа є реально існуючим суб'єктом, самостійним учасником правовідносин, що володіє власною волею? Сама термінологія, яка використовується для позначення юридичної особи в різних правових системах, дає привід засумніватися в цьому: містична особа, фіктивна особа, штучна особа (artificial person), моральна особа (personne morale, persona moralis), але найчастіше – юридична особа (legal person, juridical person, Juristische Person, personne juridique, personne civile and etc.). У країнах англоамериканского права прийняті терміни компанія (company), корпорація (corporation). Російський термін юридична особа запозичений з німецького права[2].

[1] Видатний російський цивіліст Н. С. Суворов (1948–1909) зазначав, що іншого розряду осіб, як суб'єктів приватного права, поряд з фізичними особами, тобто з людьми, римська науково-юридична систематика не знала. Не існувало й назви «юридична особа». У джерелах для позначення юридичних осіб звичайно вживаються три терміни: universitas, corpus, collegium [3, с. 29, 31].

[2] На цю обставину звертав увагу Г.Ф. Шершеневич. За його словами, вже у той час (початок XX ст.) був відомим термін «юридична особа», прийнятий німецьким законодавством. У романських законодавствах під впливом французької літератури був прийнятий термін «моральна особа» – personne morale, тому що із цим виразом поєднується уявлення про все, що виходить за межі фізичного. Цей термін потрапив й у швейцарське цивільне укладення в його французькому тексті. В англійському праві був розповсюджений термін «штучна особа» (artificial person). Російське законодавство того періоду для позначення того ж поняття користувалося

Як відмічав О.О. Покровський (1868–1920), юридичні особи протягом усього XIX ст. були однією з найулюбленіших тем у цивілістичній літературі. Уже самий факт їх особливої правоздатності давав багату поживу для теорії права. Чим пояснити цю правоздатність, чим пояснити ту обставину, що певний суспільний утвір розглядається й діє в обороті як окрема реальна людина, як фізична особистість («personae vicem fun gitur»)? У відповідь на це питання протягом XIX ст. був запропонований цілий ряд вчень, починаючи з теорії фікції й закінчуючи теоріями, що заперечують взагалі саме поняття суб'єкта прав (у вченні Густава Шварца) [5, с. 144].

У літературі теорії про сутність юридичної особи зазвичай поділяють на групи. Наприклад, видатний російський вчений Л. Л. Герваген у своїй книзі, що вийшла друком ще у 1888 р., теорії, які з'явилися у XIX ст., розділив на чотири групи [6, с. 4]. Розглянемо основні й найбільш відомі нині теорії.

І. Теорія фікції. Першою теорією юридичної особи стала теорія фікції, поява якої завдячується християнській церкві.

У середні віки юриспруденція утворювала дві гілки: світську й канонічну, що були представлені легістами-глосаторами й каноністами. В уявленні як глосаторів, так і каноністів корпорації виступали як самостійні особи, у якості самостійних суб'єктів права. Але визнання за корпорацією самостійної особистості спантеличувало насамперед церкву, яка повинна була визначити своє відношення до цих осіб, виявити можливість підпорядкування їх церкві, а також відлучення від церкви. Відповідаючи на останнє питання у своїй промові на Ліонському соборі 1245 р. папа римський Інокентій IV заявив, що всяке відлучення поширюється на душу й совість і тому не можуть бути відлучені від церкви корпорації, у яких немає ні душі, ні совісті, ні волі, ні свідомості і які є лише абстрактними поняттями (nomen intellectuale), правовими найменуваннями (nomina sunt juris), фіктивними особами (persona ficta) [7, с. 70].

Проте, виходячи з насущних потреб господарського обороту й необхідності проведення кодифікації законодавства, цивілістика звернулася до цієї проблеми лише у XVIII–XIX ст.ст. [8, с. 28]. При цьому нові теорії так чи інакше ставали розвитком теорії фікції.

Остаточне своє вираження теорія фікції одержала в роботах Ф.К. Савін'ї (1840), Бірлінга (1894) й інших правознавців XIX ст. під назвою «**теорія уособлення»** (рос. *олицетворения,* нім. *Personificationstheorie*). Н.В. Козлова у цій теорії виділяє чотири напрямки [1, с. 108].

1. Автором першого напрямку був видатний німецький правознавець *Фрідріх Карл фон Савін'ї* (1779–1861), його прихильниками – *Г.Ф. Пухта* (1840), *Резлер* (1861) та ін., які вважали, що держава за допомогою фікції *створює* штучного суб'єкта права. Юридична особа, на думку Савін'ї, – це штучний, фіктивний суб'єкт, що допускається тільки для юридичних цілей, і штучна здатність цього суб'єкта поширюється тільки на відносини приватного права.

зовсім невідповідним терміном «стан осіб». У судовій же й адміністративній практиці термін «юридична особа» був загальноприйнятим [4].

Як проста фікція, юридична особа не може мати свідомості й волі, і отже є недієздатною; цей недолік дієздатності доповнюється представництвом, як при опіці й піклуванні над малолітніми й божевільними [3, с. 62].

2. Виразники другого напрямку (німецькі учені *Лфейфер* (1847), *Арндтс* (1859), *Унгер* (1859), *Рот* (1880) та ін.) вважали, що закон не створює, а тільки примиряється з існуванням штучного суб'єкта права, який відіграє роль особи.

3. Представники третього напрямку (персоніфікації) – російські вчені *Г.Ф. Шершеневич, А.М. Іуляєв, Є.Н. Трубецькой, І.М. Тютрюмов* (кінець XIX – початок XX ст.) – виходили з того, що юридична особа – це те, що, не будучи особою фізичною, визнається законом суб'єктом права. «Основна помилка теорії фікції, – писав Г.Ф. Шершеневич, – полягає в тому, що вона припустила, начебто людина стає суб'єктом права внаслідок своєї людської природи, ... але раб – людина, однак, не є суб'єктом права... Усякий суб'єкт права є тільки нашим уявленням, однаково, чи йде мова про юридичну чи про фізичну особу. Недарма для позначення суб'єкта права вживається римський термін persona, що означає маску» [4, с. 136].

4. Автор четвертого напрямку (російський професор *В.Б.* Єльяшевич – 1910) вважав, що юридична особа – це тільки **прийом юридичної техніки.**

До вищезгаданої концепції близькою є **теорія правових засобів** російського вченого *Б.І. Пугинського* (1984), згідно з якою юридична особа є засобом визначення кола учасників цивільного обороту [9, с. 91].

Послідовником даної теорії можна вважати російського правника *І.П. Грєшнікова* (1997), який уважає, що юридична особа – це **правова конструкція,** яка дозволяє включити різні організованості в коло суб'єктів цивільного права. Правда, він пішов далі засновників цієї теорії й визнав фікціями, крім юридичних осіб, також фізичних осіб, а потім прийшов і до висновку про те, що все право складається з фікцій. На його погляд, фікція особи й фікція речі – це два вихідні моменти цивілістики [8, с. 28].

II. Теорії колективної власності, асоціації, цільового майна (персоніфікованої цілі).

Автором теорії колективної власності є французький учений М. Планіоль. Згідно з нею ознаки юридичної особи виводилися з визначення *корпорації*, що діє в інтересах її членів з метою об'єднання капіталів. Корпорація розуміласъ як особливий спосіб управління майном, що належить колективу власників. На думку Планіоля, фіктивна особа – лише засіб, призначений спростити управління колективною власністю... Під іменем юридичної особи треба розуміти колективне майно, узяте нарізно від інших осіб й існуюче у відокремленому від індивідуальної власності володінні більш-менш значної групи людей.

У Росії позицію М. Планіоля розділяв Ю.С. Гамбаров (1850–1926). Він не визнавав юридичну особу в якості суб'єкта права й говорив про неї як про форму колективного, суспільного володіння.

Автори теорії асоціації (Ван дер Йовель, Варейль-Соммьєр та їх послідовники) розуміли *асоціацію* як форму, що дозволяє її членам об'єднати своє майно, щоб тим самим застрахуватися від ризику накладення на майно стягнень за особистими боргами членів асоціації [8, с. 39–40].

Представниками теорії цільового майна **(персоніфікованої цілі)** були німецькі вчені А. Бринц (1857), Є.-І. Беккер (1861) та ін. А. Бринц вважав, що догмат «немає майна без особи», складений новітніми вченими довільно; насправді... щось (тобто яке-небудь майно або право) може належати не тільки кому-небудь (pertinere ad aliquem), але й чому-небудь (pertinere ad aliquid), тобто тільки для відомої мети, якій вони повинні служити і якій вони й належать; усі права, що існують для цієї мети, у сукупності становлять особливе майно, відповідальне за борги, зроблені для досягнення даної мети. Тому слід розрізняти *особисте* майно – Personenvermogen і *цільове* майно – Zweckvermogen.

Істотний внесок у розвиток даної теорії внесли правознавці *Демеліус* (1850), *Дщель* (1859), *Фіттінг* (1859), *Брунс* (1870), *К. Белау* (1871) та ін. На початку XX ст. в Росії аналогічних поглядів дотримувався *Б. С. Мартинов* (1927).

Розвитком теорії фікції стала також **концепція «безсуб'єктного майна»**. Можливість існування суб'єктивних прав без суб'єкта доводили німецькі юристи *Віндшейд* (1853) і *Кеппен* (1856). Закон, на думку Віндшейда, надає можливість перенесення права з однієї особи на іншу й не обмежує права життям першого одержувача, так що кожний наступний власник має не інше право порівняно з попереднім, а те ж саме, не подібне, а тотожне. Право, таким чином, залишається тим же самим, хоча носій його перемінився, із чого видно, що право – субстанція, а особа – акциденція. Отже, право, що не обмежується певною особою, не є визнаним законом пануванням волі (Wollendurfen) певної особи, але є визнаним законом пануванням волі певного роду, а звідси випливає, що суб'єкт – це щось несуттєве для права [3, с. 71–72].

III. Теорія інтересу Р. Ієринга (дестинатарії права).

Один із засновників *соціологічної школи права,* відомий німецький вчений Р. фон Ієринг (1877), уважав, що усяке цивільне право має своїм завданням забезпечити людині який-небудь **інтерес**. Дійсний носій права, дестинатарій (дестинатор), – це завжди людина. Будь-яку юридичну особу можна уявити як групу людей. Люди, що становлять юридичну особу, суть дестинатори права, заради яких воно й створюється [10, с. 356–360]. Виразниками цієї теорії були німецькі правники *Больце* (1873), *Карлова* (1885), *Кніпп* (1896), французький учений Л.Ж. Моран-дьер (1948), російський цивіліст М.М. Коркунов (1914), який розглядав юридичну особу як свого роду дужки, в які закладено однорідні інтереси певної групи осіб [11, с. 73] та ін.

IV. Доктрина реального суб'єкта виходить з того, що юридична особа є реальним суб'єктом права і включає в себе три гілки – (1) органічну теорію, (2) теорію соціальної реальності, (3) теорію стану [1, с. 110–111].

Прихильниками органічної теорії були німецькі юристи (германісти) Г. Безелер (1835), О. фон Гірке (1868), *Кунце* (1863), *Блунчлі* (1864), *Регельсбергер* (1893) та ін. Вони виходили з того, що корпорація не може бути фіктивною особою, оскільки вона – дійсна, реальна, жива особа, а не штучний продукт мислення, і що не можна довільно обмежувати існування корпорації тільки приватним правом, тому що деякі види корпорацій можуть брати участь у публічному житті із самостійними правами [3, с. 69].

Виразником же юридичної особи може бути тільки людина як її орган, що передає назовні волю суб'єкта. При цьому між органом і юридичною особою не існує ніяких юридичних відносин. Це – одне юридичне ціле. Юридична особа, таким чином, є соціальним організмом, близьким до людини.

Згідно з *теорією соціальної реальності* юридична особа визнається існуючим у дійсності суб'єктом права, не людиною, але все-таки особою, хоча й «безтілесною». Її представниками є німецькі правознавці Бернатцик (1890), Дернбург (1896), Цительман (1873), більшість французьких учених, наприклад, Лассон (1871), Л. Мішу (1906), Р. Салейль (1922). У Росії ця концепція підтримувалася багатьма відомими вченими, серед яких професори Д.І. Мейєр (1853), Н.С. Суворов (1900), В.І. Синайський (1914), Й.О. Покровський (1915), Д.М. Гєнкін (1939), Б.Б. Черепахін (1958), В.А. Рахмілович (1984) та ін.

Теорія «стану» *Р. Леонгарда* (1883) визначає юридичну особу як реально існуючий поряд з фізичними особами суб'єкт, сутність якого є триваючий стан управління постійними адміністраторами якимось майном, що не має хазяїна, виділеним з усього іншого майна заради юридичної мети.

V. Теорія правопорядку. *«Чиста» теорія права* або *нормативізм* Г. Кельзена.

До техніко-правового або інструментального погляду на сутність юридичної особи близькою є позиція представників «*юридичної школи*», які розглядають її як дітище, утвір правопорядку, як те, що створюється законодавцем. Насамперед це стосується Г. Рюмеліна (1891), Г. Єллінека (1892), Г. Кельзена (1925) та ін. У юридичній особі Г. Рюмелін бачив центр додатку прав і обов'язків, без якого саме поняття права й обов'язку не має ніякого змісту. Для Г. Єллінека поняття суб'єкта права (незалежно від того, чи йде мова про фізичну чи юридичну особи) є поняттям чисто юридичним. Суб'єкт у юридичному змісті – це не істота або субстанція, дана ззовні, а створена волею правопорядку здатність [11, с. 74, 75].

Г. Кельзен, виводячи Право із трансцендентальної Grundnorm («грундноpма»), стверджував, що у своєму аналізі юридичної особи легіст не повинен виходити за межі чисто правових явищ. Під Правом він розумів правопорядок, тобто – буквально – порядок, ієрархізовану систему норм: грунднорма (основна норма), загальні й індивідуальні норми: «Ефективність повного правопорядку є необхідною умовою для законності кожної окремої норми правопорядку, conditio sine qua non... (умова, без якої немає)...». Господарське життя й феномени, що ним породжуються, є не тільки детермінованими правовими нормами, але й такими, що походять від даних норм. Юридична особа – це персоніфікована правова норма, явище, задане правом [12, с. 194–195].

Ця теорія сприяла більш детальній і точній класифікації «видів» юридичних осіб, законодавчому закріпленню такої класифікації [8, с. 55–56].

VI. Радянські доктрини юридичної особи.

Радянською правовою школою було розроблено і запропоновано низку теорій юридичної особи, серед яких найвідомішими були: (1) ***теорія колективу***, (2) ***держави***, (3) ***директора***, (4) ***соціальної реальності*** та (5) ***організації.***

Теорія колективу була сформульована і розвинена А.В. Венедиктовим [13, 14]. На його думку, єдність державної власності означає, що за кожним держорганом як юридичною особою стоїть власник майна, що перебуває в його управлінні, – радянський народ, організований у державу. Оперативне ж управління виділеною держоргану з волі народу частиною державного майна, провідником якої є призначений державою відповідальний керівник (директор, завідувач, начальник і т.п.), здійснює не тільки цей керівник, а й очолюваний ним колектив робітників та службовців держоргану в цілому, оскільки саме в їхніх виробничих й інших діях втілюється діяльність самої державної юридичної особи. Згідно із цим «радянський соціалістичний господарський орган (держпідприємство) – це організований державою колектив робітників та службовців на чолі з його відповідальним керівником, на який держава поклала виконання певних державних завдань і якому воно надало для здійснення цих завдань відповідну частину єдиного фонду державної власності» [14, с. 591].

Теорія коллективу підтримувалась такими радянськими цивілістами, як С.Н. Братусь, О.С. Іоффе, Ю.Х. Калмиков, Г.К. Матвєєв, В.П. Мозолін, В.А. Мусін, Р.О. Халфіна та ін.

Теорії колективу протистояли три інші теорії.

Автором ***першої*** з них – ***теорії держави*** – є С.І. Аскназій [15], який вважав, що основу цивільних правовідносин за участю державних органів складає державна власність, а єдиним власником державного майна є сама соціалістична держава. Таким чином, за кожним підприємством стоїть один і той же суб'єкт – держава.

Другу теорію – ***теорію директора*** – висунув Ю.К. Толстой. Вона ґрунтується на тому, що єдиним суб'єктом, уповноваженим виражати волю держоргану в сфері правовідносин, є його керівник – директор, воля якого визначається волею держави й у той же час не залежить від волі працівників держоргану. Директор, відповідно до планових завдань держави, здійснює правомочності з володіння, користування й, у певних межах, розпорядження виділеним в оперативне управління держоргану майном [16, с. 88][1].

Третя теорія – ***теорія соціальної реальності*** – в своїх основних рисах, хоча й без використання цього найменування, була викладена 1948 р. М.Г. Олександровим [17, с. 202], а у подальшому розроблялась С.І. Вільнянським, Б.Б. Черепахіним, Д.М. Гєнкіним, на думку якого, цілком достатньо визнання юридичної особи такою ж соціальною реальністю, якою є інші суб'єкти права, щоб відпала необхідність у пошуках іншого його суспільного змісту [20, с. 8].

[1] Необхідно згадати, що у 50-х роках XX ст. М.Г. Олександров і С.Ф. Кечекьян розробляли теорію адміністрації Сермана (1877) і Гельдера (1905), за якою суб'єктом прав так званої юридичної особи є її керуючі [1, с. 112]. Радянські вчені вважали, що державна юридична особа – це організована сукупність посадових осіб, що є частиною єдиної державної організації, частина державного механізму [18, с. 104, 105], а правами юридичної особи наділяється адміністрація підприємства, яка управляє частиною державного майна відповідно до волі держави [19, с. 154]. Це було достатньо близьким до теорії директора.

Аналізуючи наведені теорії О.С. Іоффе прийшов до висновку, що головний недолік теорії держави вбачається в тому, що вона не розкриває сутності правових відносин, що встановлюються між держорганами. Якщо за кожним держорганом стоїть держава й тільки держава, то правові відносини між двома державними організаціями стають відносинами держави із самою собою.

Головним недоліком теорії директора є те, що вона приводить до ототожнення державної юридичної особи з його органом, яким є директор. Внаслідок цього відносини, що виникають між держорганом і його директором виступають як відносини того самого суб'єкта (цілого) із самим собою. А прихильники теорії соціальної реальності не стільки вирішували проблему юридичної особи, скільки ухилялися від її вирішення. Соціальних реальностей існує величезна безліч... Вона не має й практичного значення, оскільки нею неможливо скористатися при вирішенні проблеми цивільно- правової відповідальності й багатьох інших проблем, для яких вчення про юридичних осіб має прикладну значимість [7, с. 268, 270].

Теорія «організації» була запропонована О. О. Красавчиковим (1972), згідно з якою юридична особа в радянському цивільному праві – це організація як певне соціальне утворення, тобто система істотних соціальних взаємозв'язків, за допомогою яких люди (або їх групи) поєднуються у єдине структурно й функціонально диференційоване соціальне ціле для досягнення поставлених цілей. Він розрізняє два поняття: *юридичну особу – організацію* і її *юридичну особистість*. *Юридична особа* – це організація, що володіє певними ознаками (організаційна єдність, майнова відособленість, участь в обороті від свого імені, самостійна майнова відповідальність, участь у цивільному процесі від свого імені). *Юридична особистість* – це встановлена законом міра можливості й необхідності участі організації в цивільних й інших правовідносинах, визначення меж її правосуб'єктності [21, с. 51–55]. Пізніше цю теорію підтримав український вчений професор А.О. Пушкін, на думку якого, сутність юридичної особи можна визначити тільки через поняття організації як соціального осередка, що створюється людьми й іншими організаціями на певних умовах і для досягнення визначеної цілі [22, с. 117].

Значення теорій юридичної особи.

Як вже було зазначено, вчення про юридичну особу мали не тільки теоретичне, але й важливе практичне значення. Так, завдяки ***теорії фікції*** в юриспруденції було зроблено декілька важливих висновків: (1) якщо дієздатними є органі юридичної особи, як формування, спеціально створені для організаційних і представницьких цілей, то тільки вони правочинні виступати від імені самої юридичної особи. Дане положення увійшло в законодавство багатьох країн Європи і Нового Світу[1]; (2) якщо юридичні особи існують не самі по собі,

[1] Теорія фікції (уособлення) одержала широке поширення в Англії й США як теорія штучного утвору (artificial entity) або правової фікції (legal fiction). На початку XIX ст. у рішенні у справі The Trustees of Dartmouth College v. Woodward, 17 U.S. (4 Wheat.) 518, 636, 657, 4 L.Ed. 629 голова Верховного Суду США Деніел Маршалл дав визначення корпорації: корпорація – це штучний суб'єкт або юридична особа, створена відповідно до законодавства держави... [23, с. 341].

а лише внаслідок визначення права, то вони не можуть створюватися вільно, а виникають лише в порядку й на основі спеціального державного дозволу. Так були закладені основи майбутньої *обов'язкової реєстрації* юридичних осіб (дозвільного порядку) і ліквідації за рішенням органів влади; (3) юридична особа не визнавалась суб'єктом кримінальної відповідальності.

Теорія безсуб'єктного майна або ***цільового майна*** зберегла свій вплив до наших днів. Авторитетними сучасними прихильниками цієї теорії є, наприклад, російські вчені В.Ф. Попондопуло, Є.А. Суханов, які вважають, що сутність юридичної особи становить відособлене майно, що приймає участь у цивільному обороті [1, с. 111]. Майнова самостійність і відокремленість майна юридичної особи залишаються однією із основних ознак останньої.

Разом з тим, припущення можливості існування суб'єктивного права без суб'єкта викликала критику з боку багатьох вчених. Законодавство багатьох країн допускає створення юридичних осіб взагалі без майна. В України прикладом можуть служити повні товариства (ч. 5 ст. 80 Господарського кодексу України, далі – ГКУ) [24]. Правда, це положення дещо не співпадає з ч. 2 ст. 120 Цивільного кодексу України, далі – ЦКУ) [25], що, як видається, не має достатньо обґрунтованих підстав.

Теорія інтересу нині є популярною у зв'язку з розвитком підприємництва і корпоративних форм господарювання. Саме мета отримання прибутку нині вважається визначальною ознакою підприємницьких товариств (ч. 1 ст. 83 ЦКУ) і комерційних підприємств (ч. 2 ст. 62, ч. 2 ст. 3, ст. 42 ГКУ). Для суб'єктів господарювання, у тому числі господарських організацій із статусом юридичної особи, ГКУ передбачає можливість досягнення і такої мети як «досягнення економічних, соціальних та інших результатів» (ст. 52).

Здійснення господарської діяльності з такою метою, але без прагнення отримання прибутку у ГКУ визначається як некомерційна діяльність, а підприємства, що здійснюють таку діяльність, – некомерційними підприємствами. Діяльність таких підприємств, наприклад, казенних має нерідко неоціненне соціальне значення як для окремих верств населення, регіонів, так і для усієї країни. В умовах обмежених ресурсів і загрози глобальних змін клімату значення некомерційної діяльності і некомерційних підприємств, з нашої точки зору, буде тільки зростати [26].

Стосовно ***органічної теорії*** і ***теорії соціальної реальності*** необхідно відзначити те, що відповідно до цих теорій і, на відміну від теорії персоніфікації Ф.К. Савін'ї, юридична особа як союзна особа не створюється, а лише визнається правопорядком. Висновок з *теорії реальності* був простий: необхідно не створювати, а лише враховувати утворення, що отримують статус юридичної особи. Вона, таким чином, дала життя *явочному порядку* реєстрації юридичних осіб. Крім того, дана теорія стала прологом до визнання за юридичними особами загальної правоздатності. Із прийняттям у країнах СНД нових цивільних кодексів у 1990-тих роках теорія соціальної реальності одержала закріплення в окремих статтях ЦК РФ, ЦК Республіки Казахстан і ЦК низки інших країн [8, с. 48–50, 54–55].

Разом з тим, ця теорія не скасовує важливого питання про те, що сприйняття юридичної особи як реального суб'єкта не пояснює, кому належить і як проявляється воля цього суб'єкта. Щоб пояснити це, прибічникам реальної теорії знову ж таки прийшлось звертатись до фікції. У зв'язку з цим актуальним залишається питання про вину юридичної особи як психічне ставлення суб'єкта до наслідків свого діяння. Відсутність легального визначення людського субстрату юридичної особи, на думку В.П. Мозоліна, є серйозним недоліком цивільного законодавства, який негативно позначається на змісті норм про правоздатність і дієздатність юридичних осіб, присвячених договірній відповідальності [27, с. 12–13].

Саме ***теорія колективу***, висунута *А. В. Венедиктовим*, допомогла Г.К. Матвєєву зробити висновок, що у випадку порушення юридичною особою договірних зобов'язань або заподіяння їм шкоди іншій особі, необхідною умовою відповідальності організації є винні дії або недогляд його працівників у зв'язку з невиконанням ними своїх трудових обов'язків, тому що провина працівників є власна провина юридичної особи [28, с. 43], а С.Н. Братусю – сформулювати концепцію про відповідальність юридичної особи за дії його працівників як за свої власні [29, с. 64]. Дана позиція була закріплена у ст. 1172 ЦКУ.

Теорія колективу знайшла своє відображення у ГКУ. Так ст. 63 передбачає можливість створення та діяльності підприємств на основі колективної власності (підприємство колективної власності). Поняття та правове положення у сфері господарювання таких підприємств визначено у спеціальній гл. 10 кодексу під назвою «Підприємства колективної власності». Представники цивільно-правової концепції (українські) об'явили, однак, такі підприємства ворогом приватної власності й «поза законом». За словами Я.М. Шевченко, ГКУ не рахується з установленим ЦКУ правом приватної власності, у тому числі юридичних осіб, і вводить поняття колективної власності, яке своє віджило, будучи заснованим на Законі «Про власність» [30, с. 12].

У цій статті ми не ставимо за мету доведення раціональності у діях українського законодавця, який, як стверджується у літературі, випадково скасував дію вказаного закону [31], проте не відмінив дію положень ГКУ про підприємства колективної власності. Разом з тим, не можемо не сказати, що теорії колективу і колективної власності залишаються актуальними у багатьох зарубіжних країнах, у тому числі й таких, де приватна власність є дійсно недоторканою[1], і, що «цікаво», це не заважає їхнім економікам.

[1] Для прикладу наведемо: Федеральний закон РФ «Про особливості правового становища акціонерних товариств працівників (народних підприємств)» від 24 червня 1998 р.; Закони ФРН про участь в управлінні підприємствами гірничодобувної й металургійної промисловості 1952 р., про участь в управлінні підприємством 1976 р., Акціонерний закон ФРН від 6 вересня 1965 р., який надає можливість працівникам акціонерного товариства впливати на рішення, що приймаються наглядовою радою, шляхом участі в її діяльності; норвезький Закон про акціонерні товариства 1976 р., згідно з яким акціонерні товариства, що мають більш ніж 200 службовців, повинні створити Корпоративні збори, третина членів яких обирається з числа службовців, а дві третини – загальними зборами акціонерів.

Сучасне законодавство про компанії країн Європейського союзу також рекомендує залучати до прекрасного та розвиватись.

Слід зазначити, що у визначенні поняття юридичної особи законодавець виходить із ***теорії організації:*** «Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку» (ч. 1 ст. 80 ЦКУ). При цьому законодавець по суті відмовився від вимоги щодо майнової самостійності юридичної особи. Для її створення достатньо розробити передбачені законом установчі документи і зареєструвати у встановленому порядку (ст. 87 ЦКУ). Більш того, у подальшому він повністю скасував мінімальний розмір статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), яке за своєю природою, разом з акціонерним товариством (АТ) і товариством з додатковою відповідальністю (ТДВ), завжди відносилось до об'єднань капіталів, що витікає й із ч. 1 ст. 113 і ч. ст. 140 ЦКУ.

Такий підхід законодавця не дуже зрозумілий, оскільки, за його ж (законодавця) версією, юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном (ч. 1, 2 ст. 96 ЦКУ). А яким майном? Теорія організації не дає відповіді на питання про те, чим забезпечується відповідальність юридичної особи, тим більше, коли відсутні навіть мінімальні вимоги до її майнової самостійності.

На відміну від ЦКУ ***теорія цільового майна*** у певній мірі була сприйнята ГКУ. І це зрозуміло, оскільки ціллю створення суб'єкта господарювання є господарська діяльність. А яка господарська діяльність може здійснюватись без відповідного майна, майнової самостійності? Тому згідно з ч. 1 ст. 55 ГКУ суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а установчі документи повинні визначати порядок формування майна (ст. 57). Стаття 66 ГКУ визначає майно підприємства. Суб'єкти господарювання – господарські організації відповідно до частин 3, 4 ст. 55 ГКУ реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління і мають статус юридичної особи.

Виходячи із наведеного можна, як видається, цілком обґрунтовано стверджувати, що юридична особа, сприйнята ЦКУ, – це дійсно штучно створений суб'єкт правовідносин з якоюсь віртуальною метою, у той час, як суб'єкт господарювання – господарська організація зі статусом юридичної особи – це суб'єкт, призначений для здійснення господарської діяльності. Підприємство ж, у тому числі корпоративне, – це не чергова форма юридичної особи, а економіко-правова форма організації виробництва товарів, надання послуг, виконання робіт тощо, що вимагає відповідної інфраструктури, зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Разом з тим, підприємство може виступати й об'єктом правовідносин – об'єктом оренди, приватизації державного чи комунального майна, купівлі-продажу і т.п. Вид підприємства в залежності від форми власності, на основі якої воно створене, дозволяє чітко ідентифікувати власника, що саме по собі у сфері господарювання має важливе значення. При цьому приватне підприєм-

ство (ПП) набагато краще відтіняє сутність «приватності» й устремління до неї, ніж штучно створене «товариство однієї особи»[1].

Відповідаючи на питання: «Приватне підприємство чи товариство з обмеженою відповідальністю?» [32] слід зазначити, що ТОВ – це дійсно ширма, за якою реально діюча людина ховається від відповідальності за свої дії. За відсутності відповідальності завжди буде спокуса, яка може негативно позначитись і на обов'язковості узятих на себе зобов'язань, і на якості товарів, робіт, послуг: «вивіску» чергового ТОВ змінити не важко.

Тому ми повністю розділяємо позицію авторів, які зазначають, що одночасне введення у законодавчу систему таких організаційно-правових форм як закрите акціонерне товариство (в Україні нині – приватне АТ) і ТОВ порушило баланс відповідальності у сфері господарювання, витіснило з використання такі види господарських товариств як повні та командитні, спричинило масові правопорушення й завдало шкоди економіці (неповернуті кредити, незабезпечені зобов'язання тощо). Це сталось внаслідок відсутності прогнозованості законотворчої діяльності [1, с. 268; 34, с. 241–242]. Тому для виправлення ситуації було б корисним значно обмежити можливість використання ТОВ у господарській діяльності, оскільки їхній статутний капітал абсолютно не гарантує виконання вимог кредиторів[2].

Висновки. Проведений аналіз основних теорій юридичної особи й окремих положень діючих ЦКУ і ГКУ, з одного боку, показує складність визначення її правової природи, а, з другого, – безумовний вплив цих теорій і концепцій на формування сучасного законодавства й правової системи. При цьому найбільш цілісний підхід до формування останніх у цій частині забезпечує зважене використання раціональних ідей кожної з існуючих теорій. Вибір при цьому повинен бути абсолютно усвідомленим і співвідноситися з існуючими економічно-соціальними умовами. Саме такого, «осмисленого» підходу, у нашому законодавстві бракує. Тому для України дослідження проблематики, пов'язаної з феноменом юридичної особи, мають залишатися актуальними.

Розроблене в межах цивілістики вчення про юридичну особу не може залишатись навічно ексклюзивом виключно цивільного права. Воно використовується іншими галузями права із зрозумілими особливостями. Ортодоксальність цивілістів у цьому питанні й намагання заставити усіх діяти за принципом: «Делай, как я!» – далеко не завжди є корисним для інших сфер соціального буття, що яскраво демонструється господарським правом. З урахуванням цього й повинна формуватись правова система і система законодавства.

---

[1] Станом на 15.01.2013 р. питома вага ПП у загальній чисельності суб'єктів господарювання в Україні – юридичних осіб складає 280073 (22,83%), а ТОВ – 488781 (35,96%) [33].

[2] У розвинених європейських країнах закон передбачає тільки одну із цих форм – або товариство з обмеженою відповідальністю (Франція, ФРН та ін.), або закрите акціонерне товариство (Нідерланди, Фінляндія та ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Козлова Н.В.* Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории [Текст]: Учебное пособие / Н.В. Козлова. – М. : Статут, 2003. – 318 с.

2. *Серова О.А.* Классификация юридических лиц: Монография / О.А. Серова. — М. : Издательская группа «Юрист», 2009. – 232 с.

3. *Суворов Н.С.* Об юридических лицах по римскому праву [Текст] / Н.С. Суворов. – М. : Статут, 2000. – 299 с. (Классика российской цивилистики).

4. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. — Т. 1. / Г.Ф. Шершеневич.– М. : Статут, 2005. – 461 с. (Классика российской цивилистики).

5. *Покровский А.И.* Основные проблемы гражданского права. – Изд. 4-е, испр. / А. И. Покровский. – М. : Статут, 2003. – 351 с. (Классика российской цивилистики).

6. *Герваген Л.Л.* Развитіе ученія о юридическомъ лицъ / Л. Л. Герваген. – С-Петербургъ : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 104 с.; див. також: Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген – М. : Книга по Требованию, 2012. – 107 с.

7. *Иоффе О.С.* Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О.С. Иоффе. – М. : Статут, 2000. – 777 с.

8. *Грешников И.П.* Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. / И. П. Грешников. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 331 с.

9. *Пугинский Б.И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. / Б. И. Пугинский. – М. : Юрид. лит., 1984. – 224 с.

10. *Ihering R.* v. Der Geist des romischen Rechts: Bd. I–III. Leipzig, 1888. Bd. III. S. 356–360.

11. *Архипов С.И.* Сущность юридического лица // Правоведение. – 2004. – С. 71–87.

12. *Kelsen Hans.* Pure theory of law. Berkeley, Translation from the Second German Edition by Max Knight. Berkeley: University of California Press, 1967. x, 356 pp.

13. *Венедиктов А.В.* Органы управления государственной социалистической собственностью. / А.В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1940. – № 5–6. – С. 24–51.

14. *Венедиктов А.В.* Государственная социалистическая собственность [Текст] / А. В. Венедиктов. – Москва-Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 834 с.

15. *Аскназий С.И.* Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями. / С. И. Аскназий. – Учен. зап. Ленингр. юрид. ин-та. – Вып. IV. – Л., 1947. – С. 5–47.

16. *Толстой Ю.К.* Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР [Текст] / Ю.К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 219 с.

17. *Александров Н.Г.* Трудовое правоотношение. / Н.Г. Александров. – М. : Юридическое издательство министерства юстиции СССР, 1948. – 337 с.

18. *Кечекьян С.Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе / С.Ф. Кечекьян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.

19. *Александров Н.Г.* Законность и правоотношения в социалистическом обществе. / Н.Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – 176 с.

20. *Генкин Д.М.* Значение применения института юридической личности во внутреннем и внешнем товарообороте СССР. – Сб. научн. трудов Московск. ин-та народного хозяйства им. Г.В. Плеханова. – Вып. IX. – 1955. – С. 3–36.

21. *Красавчиков О.А.* Сущность юридического лица. / О.А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 51–55.

22. Гражданское право Украины: Учебник для вузов системы МВД Украины: В 2-х частях. Часть 1 / А.А. Пушкин, В.К. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; под ред. проф. А.А. Пушкина, доц. В.М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел; «Основа», 1996. – 440 с.

23. Black's Law Dictionary. Seventh edition. – St. Paul, Minn., – 1999. – S. 341. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //johnwademoore.net/_files/Blacks7thEdition/Blacks%20Law%207th%20Edition%20-%20Sec.%20C.pdf

24. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. N 436-IV (із змінами) [Текст] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.

25. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (із змінами) [Текст] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

26. Див., напр.: Прилуцький Р. Б. Особливості правового регулювання відносин у сфері господарювання в умовах обмежених ресурсів планети та глобальних змін клімату (постановка проблеми) [Текст] / Р. Б. Прилуцький // Актуальні проблеми цивільного та господарського права. – 2010. – № 3 (22). – С. 49–54.

27. *Мозолин В.П.* Формирование гражданского права развернутого социализма [Текст] / В.П. Мозолин // XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса : сб. статей / ред.: Р.З. Лившиц, А.А. Мельников, М.М. Славин; Акад. наук СССР, ин-т гос. и права; Науч. совет «Закономерности развития гос-ва, управления и права». – М. : Ин-т гос-ва и права АН СССР, 1982. – С. 7–15.

28. *Матвеев Г.К.* Психологический аспект вины советских юридических лиц [Текст] / Г.К. Матвеев // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 39–47.

29. *Братусь С.Н.* Субъекты гражданского права. – М. : Госюриздат, 1950. – 367 с.

30. Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії і практики. / Кол. монографія; За ред. Я. М. Шевченко. – К. : Юридична думка, 2007. – 340 с.

31. *Мамутов В.* «Дерибан» кодификации. Кому мешает Хозяйственный кодекс и кто дирижирует нападками на него [Електронний ресурс] / Валентин Мамутов. – Режим доступу: // http:// http://iepd.dn.ua/Stat_18.htm

32. Див., напр.: *Спасибо-Фатеева И.* Частные предприятия – ошибка ХК? [Текст] / И. Спасибо-Фатеева, Я. Шевченко // Юридическая практика. – 2007. – № 8 (20 февраля). – С. 1.

33. Державна служба статистики України. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. Дата останньої модифікації: 15.01.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua

34. *Пилецкий А.Е.* Теоретические проблемы предпринимательской правосубъектности в смешанной экономике: Монография. / А.Е. Пилецкий – М. : ЧеРо, 2005. – 336 с.

Прилуцький Р.Б. Основні теорії юридичної особи та їх вплив на розвиток організаційних форм суб'єктів господарювання

У статті розглянуто основні теорії юридичної особи, їхній вплив на формування сучасного цивільного законодавства та розвиток положень господарського законодавства про суб'єкти господарювання.

Ключові слова: *юридична особа, теорія, фікція, персоніфікована ціль, соціальна реальність, колективне майно, організація, суб'єкт господарювання, підприємство, колективне підприємство, приватне підприємство, цивільний кодекс, господарський кодекс.*

Прилуцкий Р.Б. Основные теории юридического лица и их влияние на развитие организационных форм субъектов хозяйствования

В статье рассмотрено основные теории юридического лица, их влияние на формирование современного гражданского законодательства и развитие положений хозяйственного законодательства о субъектах хозяйствования.

Ключевые слова: *юридическое лицо, теория, фикция, персонифицированная цель, социальная реальность, коллективное имущество, организация, субъект хозяйствования, предприятие, коллективное предприятие, частное предприятие, гражданский кодекс, хозяйственный кодекс.*

Prylutskyi R.B. The basic theories of legal entity and their impact on the development of organizational forms of business entities

In clause their influence on formation of the modern civil legislation and development of rules of the commercial legislation about the business entities is considered the basic theories of the legal person (entity).

Keywords: *the legal person (entity), theory, fiction, personal the purpose, social reality, collective property, organization, business entities, enterprise, collective enterprise, private enterprise, civil code, commercial code.*

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013.